

PRED 50 ROKMI ZOMREL MIKULÁŠ GACEK

MGR. PETER CABADAJ

50 years ago, a prominent Slovak translator, author of essays and memoirs, Mikuláš Gacek, died. His literary legacy is deposited in the Literary Archive of the Slovak National Library. For more than 40 years, his name was taboo in the milieu of Slovak literature and culture for political and ideological reasons.

Keywords: Mikuláš Gacek; translator; author of memoir literature; Czechoslovak legions; political persecutions

 petercabadaj5@gmail.com

ZAŽIL PÄŤ OSUDOVÝCH NÁVRATOV

„Toto je osud slovenského spisovateľa. Nikdy predtým nebolo takýchto tragédií. Vnútorňý cit mi vraví, že i keď raz prejde smutná epocha tyranie, teba už na Slovensku nestretneme.“ Citované slová napísal blízky priateľ Karol Strmeň v roku 1947, keď sa medzi exulantmi rozšírila zvesť, že do Sovietskeho zväzu násilne odvlečený Mikuláš Gacek zahynul v boľševickom koncentračnom tábore (Donbas). Nikto z (nielen) exilových básnikov, prozaikov a kultúrnych činníkov vtedy nemohol tušiť, že Strmeňov nekrológ bol napísaný predčasne.

Autor kvalitnej memoárovej literatúry, špičkový prekladateľ, esejista, ale tiež legionár, notár a diplomat Mikuláš Gacek (10. 7. 1895 Budapešť, Maďarsko – 22. 1. 1971 Dolný Kubín) bol pozoruhodnou osobnosťou, ktorej curriculum vitae ponúka jedinečný tematický arzenál na literárne a filmové spracovanie. Strhujúci životný príbeh tohto skromného človeka, plný šťastných i bolestných návratov, je látka pre pero drsnojemné, pre pero odkazu a podtextu, pre pero rodových, ľudských a historických analógií.

Oficiálne bol síce rehabilitovaný, avšak pravej satisfakcie sa mu nedostalo ani za života a, bohužiaľ, ani po smrti. Pre celoplošné médiá, noviny, rozhlas, televíziu akoby ani nikdy neexistoval.

SIBÍRSKA ANABÁZA

Biografické súradnice ohraničené piatimi osudovými návratmi prezrádzajú, že ľudovú školu absolvoval vo Vyšnom Kubíne a Dolnom Kubíne. Gacekova ďalšia školská cesta pokračovala v severoamerickom meste Greenwald (1906 – 1907), neskôr na meštianskej (1907 – 1911) a obchodnej škole opäť v Dolnom Kubíne (1911 – 1914), kde aj zmaturoval. Počas študentských liet bol členom tajného národného študentského krúžku a participoval na tvorbe i distribúcii časopisu Púčky. Hneď po maturite sa stal úradníkom Slovenskej banky v Ružomberku, odkiaľ zakrátko po vypuknutí prvej svetovej vojny narukoval do Trenčína.

Ako vojak rakúsko-uhorskej armády bol mladý Gacek v marci 1915 odvezený na ruský front, kde

Mikuláš Gacek (Zdroj foto Peter Huba)

padol do zajatia. Internovali ho v zbernom tábore v Ašchabade, neskôr pracoval u roľníkov vo Voronežskej gubernii a v Kurgane. V júli 1917 vstúpil do československých légii a absolvoval celú legendárnu sibírsku anabázu. Hoci prímerie bolo uzavreté 7. februára 1920, legionári prišli do Vladivostoku až 8. júla. Odtiaľ sa loďou Logan cez Singapur, Indický oceán, Červené more a Suez presunuli 7. septembra 1920 do Terstu. Vzápätí nasledovala záverečná fáza vytúženej cesty domov.

Po skončení odysey, návrate na Oravu a absolvovaní notárskeho náukobehu v Martine (1920 – 1921) pracoval Gacek ako notár v Lokci (1922 – 1926), Párnici (1926 – 1929) a v rokoch 1930 – 1939 v Dolnom Kubíne. Bezprostredne po vzniku prvej Slovenskej republiky vstúpil do jej služieb. Pôsobil ako vedúci kultúrneho oddelenia ministerstva národnej obrany (1939 – 1940), bol tlačovým a kultúrnym atašé v Moskve (1940 – 1941) a pracovníkom tlačového a kultúrneho oddelenia ministerstva zahraničných vecí v Bratislave (1941 – 1945).

PROTOTYP MODERNÝCH MEMOÁROV

Literárne prvotiny (verše) uverejnil Gacek v občasníku československého odboja Slovenské hlasy v Rusku. Neskôr, už ako uznávaný prekladateľ, nadviazal a rozvinul priateľstvo s mnohými básnikmi, prozaikmi, výtvarnými umelcami a vedcami, ktorí si ho vážili nielen pre vklad do národnej kultúry, ale i pre jeho životnú filozofiu a principiálne stanoviská.

Pobyt v zajatí a légiách pútavo zobrazil v memoárovom diele *Sibírske zápisky* (1915 – 1920), vydanom zásluhou Matice slovenskej v roku 1936. Išlo o 39. zväzok Knihnice Slovenských pohľadov, ktorú vtedy redigoval literárny vedec a neskorší univerzitný profesor Andrej Mráz. Obálku navrhol renomovaný výtvarník Ludovít Fulla. Kniha ako prototyp moderného memoárového žánru je lyrickým záznamom peripetií mladého slovenského zajatca v Rusku, jeho ideového i ľudského dozrievania, nadväzovania kontaktov s ruským prostredím, realitou a kultúrou. Zároveň ide o mimoriadne cenný a vzácny historický dokument o vzniku a formovaní československých légií, ako i o rozporoch, ktoré nimi a v nich od začiatku lomcovali a spôsobovali veľké problémy.

Gacek nechcel byť iba kronikárom dejinných udalostí, ktorých bol očitým svedkom. Hoci mnohé zobrazované epizódy ilustroval súvekými dokumentmi a faktografickou bázou, primárne si kládol najmä umelecké ciele. Dokumentárny rozmer umne striedal s rovinou impresií a vnútorného prežitia individuálnej aj kolektívnej skúsenosti. Pri celkovom hodnotení československých légií uplatňoval nielen triezvy a vecný, ale i otvorený kritický pohľad.

Autor v prvej časti Sibírskych zápisiek lyricky zachytával vlastné zajatecké skúsenosti a formovanie výsostne pozitívneho vzťahu k ruskej kultúre a ľuďom. Ťažiskovou líniou kapitol o legionárskej anabáze bola dokumentárnosť, citovanie listov a zápisníc hlavne rodiacich sa nacionálnych rozporov a konfliktov medzi československými legionármi.

Azda nezaškodí, keď pripomenieme, že do československých légií v Rusku vstúpilo 71 310 dobrovoľníkov, z toho 5 104 Slovákov (7, 16 %). Spomedzi všetkých spomenieme mená ako Ladislav Bodický, Ferdinand Čatloš, Igor Daxner, Janko

Mikuláš Gacek s manželkou (Zdroj foto Peter Huba)

Jesenský, Branislav Manica, Miloš Štefanovič, Jozef Gregor Tajovský, Rudolf Viest... Vojenská účasť československých légií na strane Dohodových mocností v konečnom dôsledku vrchovatou mierou prispela k založeniu prvého spoločného štátu Čechov a Slovákov (1918). Bezpochyby išlo v tom období o vyvrcholenie diplomatického a vojenského úsilia hlavných politických reprezentantov oboch bratských národov.

KAUZA ŠTEFÁNIK

Gacekov vzťah ku generálovi Milanovi Rastislavovi Štefánikovi bol poznačený udalosťami prežitými v československých légiách. Niekedy v polovici 30. rokov minulého storočia vznikla iniciatíva ohľadne realizácie dvojzväzkového spomienkového diela, ktoré malo vydať pražské nakladateľstvo Leopolda Mazáča. Redakcia oslovila plejádu pamätníkov, aby do knihy prispeli. Viacerí z nich však mali zjavný problém s napísaním textu o Štefánikovi. Svoje dojmy ale vyjadrili v korešpondencii. Spravil tak i Gacek, ktorý 16. januára 1937 adresoval list Jánovi Smrekovi, v ktorom okrem iného uvádza: „Rozmýšľal som o tom napísať: generál Štefánik na Sibíri... Aj by som mal o tom svoju predstavu, bolo by o čom písať. Ale keď je to vec úžasne delikátna. Pravdy sa musíme pridržať, ale nechceli by sme nejakou narážkou, azda i mimovoľnou a nie celkom overenou a odôvodnenou, ublížiť pamiatke Štefánikovej! Lebo táto jeho cesta,

ako o nej myslím, je vari najtragickejšia jeho cesta na svete. A my, Slováci, máme na ňu len trpké spomienky. Tak bolo dosť v značnej miere i s ostatnými legionármi, ale my nadovšetko...“ Úprimný Gacek v ďalšom zo svojich listov básnikovi a redaktorovi Jánovi Smrekovi, konkrétne 13. marca 1938, píše: „Priznám sa Ti: zo zamýšľaného článku som mal tri strany hotové, ale – roztrhal som... Nevládzem! Stále mi len tak vychodilo, že Štefánika sme my, Slováci, dobre nepochopili alebo nechápal on nás. Bolo to tam, na Sibíri, akési veľké nedorozumenie. Kedykoľvek na tie časy pomyslíme, stará, boľavá nezacelená rana sa rozjatrí. Ešte ani dnes nemôžeme o veci hovoriť bez mocného citového vzrušenia... Nevieť, či je aj toto nie príčina, že Ti príspevky neposielajú Daxner ani Oríšek – najpopulárnejší ľudia. Žeby im štylistické starosti robili ťažkosť? Pochybujem. Obidvaja majú jazyk dobre podrezaný.“

Historik Peter Macho tvrdí, že rozčarovanie zo Štefánika, ktoré Gacek naznačuje, súviselo s generálovými konkrétnymi skutkami na Sibíri. Nemálo legionárov ich vnímalo ako diktátorské rozhodnutia. Ak však Gacek pripomína, že najtrpkéjšie spomienky na Štefánika majú práve legionári – Slováci, je zrejme, že mal na mysli incident ohľadne používania slovenčiny vo vojsku. Generál M. R. Štefánik totiž svojim ministerským ustanovením určil ako oficiálny úradný jazyk československej armády češtinu. Na túto skutočnosť okamžite reagovali práve legionári – Slováci. Martin Oríšek, predstaviteľ slovenského oddelenia Odbočky Československej národnej rady v Rusku, predložil Štefánikovi v decembri 1918 memorandum. Týkalo sa rovnoprávneho používania slovenčiny. Nahnevaný Štefánik ale Oríšeka vyhodil; z jeho pohľadu išlo o zbytočné vyvolávanie konfliktov a narušanie jednoty legionárskeho vojska. Dôležitejšia bola preňho otázka, ako dostať légie v poriadku a bez strát zo Sibíri do vlasti.

Uvažujúc dnes nad tým, prečo Gacek a ďalší pamätníci neuvěřnili svoje reminiscencie v spomienkovej knihe o Štefánikovi, možno len súhlasiť s konštatáciou už spomínaného historika Petra Macha: „Mikuláš Gacek i ďalší bývalí legionári nechceli klamať, respektíve mystifikovať či zavádzať verejnosť. Rovnako však nechceli vypovedať svoju verziu pravdy o Štefánikovi, ktorá mohla nabúrať tradovaný obraz národného hrdinu s nepredvídateľným dopadom na celú spoločnosť“ (2004).

Roky prežité v zajatí a v československých légiách nasmerovali Gacekov záujem na ruskú umeleckú literatúru. Priťahovala ho najmä dráma a v jej kontexte autori ako Čechov, Gogoľ, Ostrovskij, Gorkij, Afinogenov, Simonov a iní. Svoje preklady uverejňoval od roku 1921 v Národných novinách, v Slovenských pohľadoch, vo Vesne a v ďalších literárnych a kultúrnych periodikách. Netrvalo dlho a začali vychádzať samostatné knižné opusy. Úplne prvým titulom bol preklad Čechovových poviedok, ktoré vyšli v roku 1924 v Martine. Mnoho Gacekových prekladov dramatickej spisby ruskej proveniencie využila činohra Slovenského národného divadla, ako i ďalšie domáce scény. Isteže, za zmienku stoja aj pretransponovania epických diel (Čechov, Kuprin, Bunin, H. G. Wells...), ktoré majú špičkovú slovesnú úroveň a predstavovali výrazné obohatenie domácej prekladovej literatúry. Potvrdzujú to i slová renomovanej prekladateľky a spisovateľky Zory Jesenskej. V jednom zo svojich listov píše: „Keď som bola ešte mladá a hlúpa, myslela som si, že je slovenčina nie taká reč, čo by mohla zachytiť celú krásu diela svetovej literatúry. Čeština, zdalo sa mi, tak veľmi nad ňou vyniká. Až keď som potom čítala Gacekove preklady, uvedomila som si, že aj po slovensky sa dá povedať čokoľvek na svete“ (1942). Pripojíme ešte hodnotenie uznávaného jazykovedca Henricha Bartka, ktorý sa v odbornom periodiku Slovenská reč vyjadril o kultivovanosti a štýle Gacekovho prekladateľského kumštu takto: „Škoda, že väčšina prekladov do slovenčiny trpí rečovými suchotami a ani zďaleka nevystihujú umeleckú reč originálu. Ba často preklady u nás sú skôr nevítaným balastom ako dobrodením literatúry. Málo máme takých prekladateľov ako je Mikuláš Gacek, z ktorého prekladov potešiť sa môže aj básnik, lebo tolko je v nich zvrátov, obrazov, porovnaní, akých sme doteraz v slovenčine nečítali. I reč je hladká, plynná, bez kostrbatosti.“

Rozsiahle Gacekove prekladateľské dielo bolo kritikou vysoko hodnotené už v čase jeho vzniku. Literárni teoretici unisono konštatovali, že ide o pretlmočenia s majstrovsky zvládnutou jazykovou a štylistickou úrovňou, do ktorej prekladateľ premietol nielen dôkladnú znalosť cudzokrajných reálií, ale i vlastný vyprofilovaný umelecký rukopis. Takéto vnímanie funkcie prekladu ho postavilo do jedného šíku s autormi, ktorých považujeme za priekopníkov moderného slovenského prekladateľstva.

DESAŤ ROKOV V GULAGOCH

Život býva zavše nielen bezohľadný a krutý, ale i poriadne cynický. Za svoju dlhodobú erudovanú propagáciu ruskej literatúry, kultúry a umenia musel Gacek zažiť peklo na zemi. Tesne pred koncom druhej svetovej vojny, 5. apríla 1945, ho zajalo sovietske komando a odvieklo nevedno kam. Zajatiu predchádzala tragikomická náhodná okolnosť. Prekladateľ sa totiž ponúkol červenoarmejcom, že v prípade záujmu im bude robiť tlmočníka. Vojaci však nedokázali pochopiť, odkiaľ vie tento Slovák tak dobre po rusky.

Sovietske bezpečnostné orgány (NKVD) obviňovali Gaceka zo špionáže na veľvyslanectve Slovenskej republiky v Moskve, ale aj z účasti v československých légiách. Vraj vtedy aktívne bojoval na strane kontrarevolúcie proti boľševikom. Odsúdili ho na 10 rokov v trestaneckých táboroch.

Po strastiplnej ceste sa s väzenským číslom 310 368 dostal do lágrov v okolí Karagandy. Mal krycie mená Lug-lag, Step-lag, Kar-lag. Existenčné rozpoloženie trestancov oscilovalo medzi nádejou a zúfalstvom, medzi životom a smrťou. Vlastnú tvár a ľudskú dôstojnosť však Gacek v nepredstaviteľne ťažkých podmienkach nestratil. Blýskanie na lepšie časy signalizovala Stalinova smrť. Do Dolného Kubína sa konečne mohol vrátiť na jar 1955, avšak občiansky rehabilitovaný bol až o sedem rokov neskôr (1962).

Gaceka rehabilitovali aj v Sovietskom zväze, ale keďže nemal jeho štátnu príslušnosť, odmietli mu vyplatiť čo i len rubel. Pôvodne ho zamýšľali „odškodniť“ za desať rokov neľudsky ťažkých nútených prác a doživotne zničené zdravie jednou mesačnou mzdou. Nakoniec Gacekovi preplatili zlaté hodinky, ktoré mu tam ukradli.

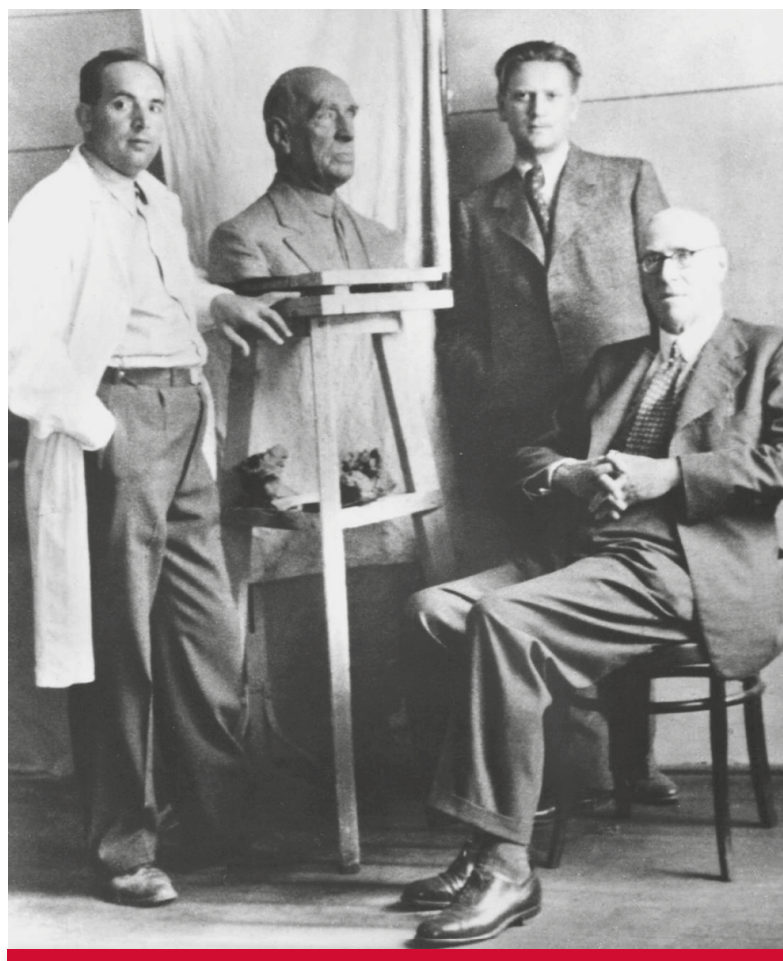
SLOVO PRIATEĽOV A PRIATEĽSTVA

Po návrate zo stalinských lágrov stihol ešte preložiť niekoľko ruských literárnych diel. Intenzívnejšia prekladateľská činnosť už ale Gacekovi súdená nebola.

Slovenské pohľady a Romboid zaregistrovali smrť odstaveného a umlčaného literáta len formou krátkych heslovitých nekrológov. V čase prehlbujúcej sa normalizácie išlo o „povinnú jazdu“, pozostávajú-

cu zo základných informácií a skreslených životopisných údajov.

Diametrálne odlišná situácia bola v prípade reakcií slovenského exilu. Na stránkach krajanových novin a časopisov pamiatku zosnulého dôstojne reflektovali básnici Karol Strmeň, Rudolf Dilong i ďalší katolícki tvorcovia. Sugestívny nekrológ uverejnil esejista, publicista a kultúrny redaktor Rádia Slobodná Európa Imrich Kružliak. Text obsahoval aj tieto riadky: „... *Položme naň ešte aj slovo spomienky. Slovo priateľov a priateľstva. Slovo vernosti ideálom, ktoré prežívajú ľudia i režimy. Zomrel v ťažkom čase národného i ľudského pokorenia. A pre bojovníka za slobodu to bol krutý údel. Znášal ho roky so sebavedome vystretou hlavou, ale s bolesťou v duši. Plakal do nej, do tejto nádoby ľudských tajomstiev, aby nik nespozoroval slzu v jeho oku... V Mikulášovi Gacekovi stratilo Slovensko vzácneho človeka, veľkého vlastenca, vskutku maják, ktorý malým a ustrašeným svietil vierou a nádejou v rozbúrenom mori. V čase,*

Ladislav Nádaši-Jégé s akademickým sochárom Fraňom Štefunkom (modeloval bustu spisovateľa). Vpravo stojí spisovateľ Mikuláš Gacek (Zdroj foto Peter Huba)

keď nebolo ľahké žiť, patril medzi apoštolov, ktorí neprestali hlásať vzkriesenie. Šlachetný ako málokto, skromný, akoby bol bratom svätého Františka...“ Precítený Kružliakov nekrológ uzatvárali nasledujúce vety: „Z ďalekého slobodného sveta posielame ti, drahý Mikuláš, veniec spomienok, uvitý z týchto slov na tvoj čerstvý hrob. Sú to teplé ľudské slová, lebo viac ti naša duša, viac ti ani zo srdca nemôže dať. Ale slovami sme si rozumeli v živote, slovami je dôstojné sa aj rozlúčiť. Za priateľov, za národ i za Zväz slovenských spisovateľov, ktorý ani tvoju smrť nevzal úradne na vedomie. Patril si národu a jeho kultúre, tam je tvoje miesto trvalé. Odpočívaj v pokoji!“ (1971)

SUROVÁ BÝVA VŠE PRAVDA ŽIVOTA

Rukopisná pozostalosť uložená v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine potvrdzuje,

že v Gacekovom prípade išlo o kvalitného tvorca. Najmä memoárová produkcia dosahuje vysoké umelecké parametre. Akoby aj nie, veď už za *Sibírske zápisky* získal v roku 1936 prestížnu krajinskú literárnu cenu M. R. Štefánika!

Knižne vyšla zo spisovateľovej pozostalosti spomienková esej o Ladislavovi Nádašim *Rovesník* (1995) a denníkové záznamy z rokov 1937 – 1944 *Surová býva vše pravda života...* (1996). Obidva tituly uzreli svetlo sveta vďaka vydavateľstvu Petra Hubu z Dolného Kubína.

Pri príležitosti 120. výročia autorovho narodenia a storočnice prvej svetovej vojny vydala Matica slovenská po takmer ôsmich decéniách *Sibírske zápisky* (2015). Zásluhou matičnej kooperácie s literátovou dcérou Milotou Zelinovou Gacekovou vyšla o dva roky neskôr aj dokumentárne cenná a umelecky hodnotná kniha *Mikuláš Gacek: Päť osudových návratov* (2017). Aspoň čiastočne tak došlo – vďaka najstaršej národnej kultúrnej inštitúcii – k splateniu veľkého dlhu domácej verejnosti voči tejto osobnosti.

POUŽITÁ LITERATÚRA

KRUŽLIAK, Imrich. *Živé stopy*. Cambridge (ON, Kanada): 1975, s. 281 – 282.

PETRÍK, Vladimír. *Desaťročie nádejí a pochybností*. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 169 – 180.

GACEK, Mikuláš. *Sibírske zápisky (1915 – 1920)*. Martin: Matica slovenská, 2015. 176 s.

GACEKOVÁ ZELINOVÁ, Milota. *Mikuláš Gacek: Päť osudových návratov*. Martin: Matica slovenská, 2017. 208 s.

Literárny archív SNK – osobný fond Mikuláša Gaceka, korešpondencia.